

حماسه‌های دینی

در کتاب حماسه‌سرایی در ایران تألیف استاد دانشمند آقای دکتر ذبیح‌الله صفا (ص ۱۵۸-۱۵۹) آمده‌است که : «در قرون چهارم و پنجم قسمت اعظم داستانهای حماسی ایرانیان بنظم درآمد ، و تنها چند داستان بر جای ماند که بعضی از آنها بعد از قرن ششم منظوم شد، و دیگر از داستانهای ملی ایرانیان چیزی بنظم در نیامد . اما در قبال انحطاط و فنای حماسه ملی دو نوع تازه از حماسه در ایران معمول و متداول شد .

یکی حماسه‌های تاریخی، یعنی منظومه‌های حماسی که در باب رجال تاریخی ترتیب یافت ، و نخستین آنها اسکندرنامه نظامی است، و آخرین آنها شهنشاه نامه صبا .

دیگر حماسه‌های دینی ، یعنی منظومه‌هایی که در باب سرگذشت تاریخی یا داستانی رجال و پهلوانان دین اسلام ساخته و پرداخته شد ، مانند : خاورنامه (یا خاوران نامه) و صاحبقران نامه و خداوند نامه و حمله حیدری و نظایر اینها .»

خاور شناس نامی آلمانی هرمان اته در کتاب تاریخ ادبیات فارسی (ص ۵۹) ترجمه آقای دکتر رضا زاده شفق‌مینویسد : بعد از آنکه منابع اساطیر و سنن باستان ایران طوری بسط یافت که فقط قسمتهای نادری از آن دوران نظر ماند، بالطبع موضوعهای نیمه دوم شاهنامه یعنی نیمه تاریخی آن بحق خود رسید . و در اولین نظر داستان اسکندر مورد توجه واقع شد ، و اسکندر نامه‌ها بوجود آمد که مهمترین آنها اسکندر نامه نظامی و امیر خسرو و جامی بود که در باره این هر سه توضیحاتی در ذیل داده خواهد شد .

وقتی که این موضوع استقضا شد ، باز عده‌ی دیگر از اخلاف فردوسی در صد مسابقه با آن استاد برآمدند . و از يك منبع واحد بدو طریق پیروی نمودند ، نخست آنکه حس روز

افزون تشیع ایرانی که شخص فردوسی هم در اواخر عمر آنرا ظاهر میکرد، سبب شد که رو بحماسةهای مذهبی نهند. و درین منظور بالطبع مدح حضرت علی(ع) و خاندان او در ردیف اول قرار گرفت.»

دوازده منظومه از حماسةهای دینی در کتاب حماسة سراپی در ایران ص ۳۷۷-۳۹۰ و پانزده منظومه در تاریخ ادبیات آنه(ص ۵۹-۶۱) معرفی شده است، که با حذف هفت منظومه تکراری جمعا شامل بیست فقره میشود، و در ذکر بعضی از آنها اشتباهاتی روی داده است (چه در نام منظومه و چه در نام شاعر و چه در تاریخ نظم) و اینک نگارنده مجموع آنها را با آنچه که تا کنون بمروراستقصا کرده ام و بر روی هم شامل پنجاه منظومه حماسی دینی میشود بصورت صحیح و بترتیب تاریخ مذکور میدارم. باشد که از نظر کتابشناسی مفید واقع گردد:

۱- خاور نامه (یا خاوران نامه) در شرح جنگهای امیرالمومنین علی ع و سردارانش مالک اشتر و ابوالمحقن با امرای مشرکین، از ابن حسام (محمد بن حسام الدین خوشی متوفی ۸۷۵ هـ.) که بسال ۸۳۰ هجری سروده شده و دو بار هم بطبع رسیده است (۱)
 ۲- شهادتنامه در کیفیت واقعه کربلا از ابن همام شیرازی که بسال ۹۰۳ هجری سروده و مشتمل است بر هزار و دو بیست بیت.

نسخه آن بضمیمه کلیات ابن همام در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بشماره ۲۶۵۴ موجود و در حاشیه صفحه ۹۳ تا ۱۶۱ مسطور است.

۳- سعادتنامه در سیرت و سرگذشت پیامبر اسلام ببحر خسرو شیرین نظامی از نظام استرآبادی معمایی در گذشته بسال ۹۲۱ هجری که در ۹۱۸ و زمان شاه اسماعیل اول بنام خواجه سیف الدین مظفر بتکجی سروده است.

نسخه ای از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بشماره ۳۶۴۲ موجود است. و در جلد دوازدهم فهرست آن کتابخانه (ص ۲۶۴۶-۲۶۴۷) معرفی شده است.
 آغاز:

دل مرا دولت دیدار بنمای

خداوندا در گفتار بگشای

از آنجاست:

که کلکم زین هنر فیروز گشته

ز هجرت نهصد و هجده گذشته

۴- سیف النبوة یا مشهد الشهداء نظم کتاب روضه الشهداء کاشفی است، از حسین ندایی یزدی شاعر قرن دهم هجری در ده باب ببحر حدیقه سنایی که بنام شاه اسماعیل اول صفوی

۱- نسخه بسیار نفیسی از دیوان ابن حسام بخط پسرش در کتابخانه شخصی دوست دانشمند آقای عبدالحسین بیات موجود است.

سروده و مثنوی خوب و صاف و یکدستی است

نسخه‌یی از آن در کتابخانه^۶ مرکزی دانشگاه تهران بشماره^۷ (۳۶۵۸) موجود و در جلد دوازدهم فهرست مرکزی (ص ۲۶۶۸-۲۶۷۰) بتفصیل معرفی شده است .

آغاز منظومه اینست :

آسمان معبد سعیدانت

ای زمین مشهد شهیدانت

گشته عید وصال را قربان

کشتگان بکربلای جهان

۵- کتیب معجزات به بحر خسرو شیرین نظامی است ، در باب معجزات پیغمبر و بعضی قضایای امیرالمومنین و فرزندان او . سروده^۸ تقی‌الدین محمد خیرتی تونی متوفی ۹۶۱ که بسال ۹۵۳ هـ از روی کتاب بهجه^۹ المباحج تألیف حسن بیهقی بنظم آورده و کتیب معجزات نام تاریخی آنست . نسخه‌یی ازین کتاب در جلد متمم فهرست ریو (ص ۱۹۳) معرفی شده است . نسخه^{۱۰} دیگر در کتابخانه^{۱۱} دانشکده^{۱۲} ادبیات تهران بشماره^{۱۳} (۲۵ب) موجود است .

۶- مختار نامه در شرح قیام مختار بن ابی عبیده^{۱۴} ثقفی بخونخواهی حسین بن علی و یارانش

از نگاهی آرانی کاشانی شاعر قرن دهم هجری که ذکرش در تذکره^{۱۵} خلاصه^{۱۶} الاشعار و زبده^{۱۷} الافکار آمده و شامل سی هزار بیت است

۷- غزو نامه^{۱۸} اسیری در شرح غزوات پیغمبر اسلام از اسیری شاعر قرن دهم هجری که در سال ۹۶۷ بنام سلطان سلیمان قانونی از سلاطین آل عثمان سروده است . و بطوری که آقای دکتر صفا نوشته اند نسخه‌یی ازین کتاب در کتابخانه^{۱۹} خصوصی آقای حاج حسین نخجوانی موجود است .

آغاز :

بنام خدایی که بخشنده اوست

بر آرنده^{۲۰} کام هر بنده اوست

خدای زمین و خدای زمان

در پایان کتاب و تاریخ ختم آن گوید:

که این نامه شد ختم بر نام او

حساب از «صفات النبی العرب»

بود ختم بر خیر انجام او

بکن سال تاریخ اورا طلب !

۸- کتاب فارغ در احوال امیر مومنان . سروده^{۲۱} حسین بن حسن فارغ که در سال هزار هجری بنظم آورده و به شاه عباس کبیر اهداء کرده است . (بضبط آته ص ۵۹)

۹- مجمع البحرین در شرح غزوات پیغمبر و جنگهای علی بن ابیطالب از اسیری شاعر قرن یازدهم شامل یازده هزار بیت که بدین بیت آغاز میشود :

که شد رحمتش خاص بر خاص و عام

بنام خدایست فتح کلام

نسخه‌یی ازین کتاب در کتابخانه^{۲۲} مجلس بشماره^{۲۳} ۲۲۳۶ موجود است .

۱۰- پنج منظومه داستانی در باره پیغمبر و زوجات و نوادگانش از حسن بن سید فتح الله که بسال ۱۰۱۳ سروده است ، بضبط آته .

۱۱- پنج منظومه دیگر از همو در باره پیغمبر و خلفای او که بسال ۱۰۳۸-۱۰۳۹ هجری انجام یافته است ، بضبط آته .

۱۲- صاحبقران نامه در داستان سیدالشهداء حمزه بن عبدالمطلب که در ۱۰۷۳ منظوم شده و ناظم آن معلوم نیست ، رك: فهرست بلوشه (ج ۳ ص ۳۹۴) و حماسه سرایی در ایران ،

۱۳- حمله حیدری در احوال رسول اکرم ص و جانشینان وی تا پایان کار عثمان در حدود بیست و هشت هزار بیت سروده میرزا محمد رفیع خان باذل مشهدی شاهجهان آبادی متوفی ۱۱۲۳ هجری که از روی کتاب معارج النبوه فی مدارج الفتوه تألیف معین مسکین واعظ فراهی در گذشته بسال ۹۰۷ هجری بنظم آورده ، ولی عمرش بانتمام آن وفا نکرده است. وی برادر زاده میرزا جعفر سروقد است که در مشهد مدرسه معروفی دارد .

آغاز حمله حیدری :

بنام خداوند بسیار بخش خردبخش و دین بخش و دیناربخش
انجام :

بکن غور زانصاف در این سخن وزان پس تو دانی بکن یا مکن

۱۴- تکمله حمله حیدری شامل پنجهزار بیت در احوال حضرت امیر ع و شرح جنگهای جمل و صفین و نهران سروده میر ابو طالب فندرسکی استرآبادی اصفهانی معاصر شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷-۱۱۰۵) و زنده در ۱۲۴ هجری ، ووی نخستین کسی است که دنباله کار باذل را گرفته و بتکمیل حمله حیدری پرداخته است .

در تذکره خلاصه الکلام مسطور است که: سید ابو طالب فندرسکی اصفهانی همشیره زاده فاضل الباذل میر ابو القاسم فندرسکی است ، احوالش در تذکره هامذکور نیست ، داستان خلافت حضرت امیرالمومنین امام المتقین شاه اولیاء ع را بسلك نظم در آورده ، و مخاربات آن حضرت را که با قوم شقاوت آثار بغاوت شعار روی داده بود ، علی التفصیل تا عهدشهادت آن جناب در آن مذکور کرده ، بالجمله نجف نامی از موالیان اهل بیت ع آن نسخه را که بعد شهرت نرسیده بود از جایی بدست آورد ، و در سال یکهزار و یکصد و سی و پنج هجری در خانه حمله حیدری که میرزا رفیع باذل هندوستانی بسلك نظم در آورده و ناتمام گذاشته بود . ارتباط و انضمام داد .

الحق که این امرغریبه از معجزات ولایت مآب است ، این چند ایات را از هر داستان بطریق

نمایش استخراج کرده تبرکاً ثبت این اوراق نمود» (۱)

حمله حیدری باذل با تکمله میر ابوطالب و ایاتی از نجف نام سابق الذکر که بمنظور ربط این دو منظومه بیکدیگر سروده است. بصورت کتابی واحد در هندوستان چهار بار بطبع رسیده است.

آغاز تکمله میر ابوطالب:

چه نام بزرگست نام خدا

بنام خدا میکنم حمد ها

انجام:

تویی مظهر هرچه دارد نمود

تویی مصدر هرچه دارد وجود

۱- میرزا بوطالب بن میرزا بیک موسوی فندرسکی شاعری پرکار و فاضلی نامدار و ازدودمانی بزرگ بوده و معلوم نیست که چرا میرزا طاهر نصرآبادی (تذکره نویس معاصر وی) در تذکره خود از او نام نبرده است، صاحب خلاصه الکلام نیز از احوال و آثار او اطلاع دقیقی نداشته و زائد بر تکمله حیدری از وی چیزی نمیدانسته. وبنده بعضی از آثار منظوم و منثور او را که تا بحال شناخته ام بشرح ذیل است:

- ۱- ساقی نامه شامل ۱۱۷۱ بیت، نسخه: کتابخانه مجلس. شماره: ۳۰۲۸
- ۲- رساله در بیان اقسام تشبیه و کنایه و استعاره نسخه: کتابخانه مجلس. شماره: ۳۲۳۶
- ۳- توضیح المطالب در شرح خلاصه الحساب شیخ بهائی نسخه: کتابخانه مجلس. شماره: ۴۳۸۲
- ۴- تحفه العالم در احوال شاه سلطان حسین صفوی، نسخه: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، جزو مجموعه شماره: ۲۴۶۵ (ص ۱-۱۷۷).

۵- نسب نامه سادات فندرسکی که بنام میر ابوطالب ختم میشود، همان مجموعه ص ۲۸۸-۱۹۱

۶- حاشیه بر روضه البهیة، مذکور در فهرست مرکزی (ج ۹ ص ۱۲۱۴ ص ۱).

۷- منشآت میر ابوطالب، نسخه: کتابخانه مرکزی دانشگاه، مجموعه شماره ۲۵۹۱ (ص ۱۲۶-۱۳۵)

۸- رساله بان بدیع، نسخه: کتابخانه ملک شماره: ۱۶۸۵ مورخ ۱۰۹۹.

۹- مثنوی نگارخانه چین با دیباچه منثور، مسطور در سفینه رفیع الدین محمد رافع که در میان

سالهای ۱۰۷۸-۱۰۸۴ نوشته شده و متعلق است به کتابخانه شخصی دوست دانشمند آقای عبدالحسین بیات.

۱۰ دو فقره از منشآت او نیز بخط صفی الدین بن فخرالدین الطریحی النجفی در جنگ شماره:

۴۴۹۴ کتابخانه آستان قدس (ص ۱۸۵-۱۸۶) درج گردیده و هم در جنگ مزبورست شرحی که محمدباقر سبزواری

در محرم ۱۱۲۴ هجری بخواش میر ابوطالب فندرسکی که ظاهراً صاحب جنگ خود اوست، در صفحه ۱۷۶

نوشته است: و این خود سندیست که وی تا سال مزبور در قید حیات بوده.

۱۵- تکملهٔ حملهٔ حیدری، بدنبال کاربازل شاعر دیگری بنام میرزا ارجمند آزاد کشمیری متوفی ۱۱۳۴ فرزند عبدالغنی بیک قبول در حدود سال ۱۱۳۱ پس از نظم دلگشا نامه که ذکرش خواهد آمد، بشویق و ترغیب فخرالدین محمدخان پسر عم باذل تکمله‌یی بر حملهٔ حیدری بنظم آورد که بدین بیت آغاز میشود:

ثنایی که سر دفتر نامه‌هاست خداوند لوح و قلم را سزااست

نسخه‌یی ازین کتاب منضم به حملهٔ حیدری باذل در کتابخانهٔ آستان قدس شمارهٔ ۸۵۸۴ موجود است. ولی کاتب تکمله آزادرا تا اواسط جنگ صفین بیشتر نوشته و باقی اوراق را سفید گذاشته است.

این شاعر شیعی کشمیری در فهرست ریو (ج ۲ ص ۷۱۹) بامیر غلامعلی آزاد بلگرامی حنفی چشتی متولد ۱۱۱۶ و متوفی ۱۲۰۰ هجری اشتباه شده و این اشتباه بکتاب حماسه‌سرای در ایران (ص ۳۸۹-۳۹۰) و الذریعه ج ۸ ص ۲۵۵ نیز راه یافته است.

ناگفته نماند که آزاد کشمیری پس از نظم تکملهٔ مزبور تخلص خود را به‌جنون تغییر داده و اکنون در تذکره‌ها بدین نام مذکور است.

در سبب نظم کتاب گوید:

ندارد به باذل کسی همسری	که نظمش بود حملهٔ حیدری
من از دلگشا نامهٔ خوبش	ز دم در جهان گرچه لافسخن
ندارم ز دامان انصاف دست	که از حمله تا آن بسی فرق هست
ببامرز او را خدای و دود	که در نظم، او گوی معنی ربود
خم افتاد در قامت خاص و عام	که ماند اینچنین حمله‌یی ناتمام
باتمام این حملهٔ حیدری	که دارد به شهنامه‌ها برتری
اشارت شد از خان گردون جناب	که نامش عیانست چون آفتاب
محمد بنام و لقب فخر دین	خطابش همین، عز و جاهش همین
سخن سنج فرزانهٔ هوشمند	پسر عم باذل بهمت بلند
مرا گفت کای شیر معنی شکار	ز پهلوت پشت سخن استوار
چو از دلگشانامه پرداختی	بکنج خموشی چرا ساختی
مددجوی از حیدر نامدار	باتمام این حمله همت گمار

۱۶- صولت صفدری. بناگفتهٔ هرمان‌آه (ص ۶۰): در سال ۱۱۴۳ هجری شاعر سومی بنام مجبعلی خان حکمت که تکملهٔ دو شاعر سابق الذکر را نمی‌پسندید با تعصب خاص شیعی خود

دست بکار تکمیل شعر باذل زد، و منظومه‌یی در وصف زندگانی و شجاعت‌های حضرت علی ع ساخت، و آنرا صوت صفدری نام نهاد.

۱۷- جذبه: حیدری، شاعری بنگالی بنام عبدالعلی خان احسن در سال ۱۱۴۴ هجری تکمله دیگری بر حمله حیدری باذل آغاز کرد و بسال ۱۱۵۱ بکار خود پایان داد، پس از اتمام این کتاب شاه کوثر نامی که بقصد زیارت نجف اشرف از بنگاله می‌گذشته، تکمله ویرا دیده و پسندیده و جذبه حیدری نامیده است.

شاه کوثر مزبور ایاتی هم در تعریف کتاب عبدالعلی احسن سروده و ماده تاریخ اتمام آنرا چنین یافته است:

بحسن قبولش چو کردم نظر
بگفت از سر زیرکیها خرد
آغاز جذبه حیدری:

بنام خداوند عرش مجید
انجام:

بخشید نفع این مراتب بقوم
چنین تا رسید از قضا ماه صوم
احسن بنگالی منظومه خود را مصدر بنام امیر بنگاله اسد جنگ غازی کرده و در مقدمه جذبه حیدری میگوید که غیر از میر ابو طالب فندرسکی چند کس بامید تحصیل اجر و ثواب دنباله کار باذل را گرفته و تکمله سروده‌اند، ازینرو احتمال میرود که باز هم تکمله‌هایی باشد که ما نمیدانیم.

نسخه‌یی ازین کتاب شامل شش هزار بیت منضم به حمله حیدری باذل که در ۱۲۰۲ هجری نوشته شده در کتابخانه شخصی نگارنده موجود است. (۱).

۱۸- دلگشانه در شرح قیام مختار ثقفی از میرزا ارجمند آزاد کشمیری سابق الذکر که بسال ۱۱۳۱ هجری سروده و نسخه آن در فهرست ریو (ج ۲ ص ۷۱۹) معرفی شده و بدین بیت آغاز میشود:

بنام خداوند لیل و نهار
خدای نهران، خالق آشکار
و چنانکه در فقره ۱۵ گذشت دکتر ریو اشتباهاً این دو منظومه را از میر غلامعلی آزاد

۱- در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نسخه‌یی از تکمله میر ابو طالب بشماره ۲۸۷۲ وجود دارد که در جلد دهم فهرست آن کتابخانه (ص ۱۷۱۷) جذبه حیدری شناخته شده و خطاست چه جذبه حیدری چنانکه دیدیم از عبدالعلی خان احسن بنگالی است.

بلغرامی دانسته است .

- ۱۹- حمله حسینی در شرح واقعه کربلا از محسن تتوی سندی شاعر نیمه اول قرن دوازدهم هجری، شامل ده هزار بیت و مذکور در مقالات الشعرا (ص ۷۰۲) .
- ۲۰- خربه حیدری در تاریخ زندگانی علی بن ابیطالب و حسین بن علی ع از شاعری کرم نام که بسال ۱۱۳۵ هجری سروده واته (ص ۶۱) از آن یاد کرده است .
- ۲۱- فرحنامه فاطمی در احوال فاطمه زهرا ع که قسمت اول آنرا محبعلی خان حکمت صاحب صولت صفدری در حوالی سال ۱۱۴۳ سروده ، و قسمت ثانی آنرا حکیم حاذق الملک در ۱۱۵۰ بعنوان تکمله بنظم آورده است .
- ۲۲- مختار نامه در شرح قیام مختار شامل سی هزار بیت از میر محمد یوسف برهانپوری شاعر نیمه دوم قرن دوازدهم هجری .
- ۲۳- جنگنامه آتشی ، مثنویات و قصاید سستی است در شرح جنگهای امیرالمومنین علی ع و مدایح و مناقب ائمه اثنا عشر از آتشی نام شاعری که در نیمه دوم قرن دوازدهم میزیسته و گاهی هم سلمی و سلیمی و عبدی وقاسم تخلص میکرده و ذکرش در هیچ تذکره بی نیامده است ولی از بیت ذیل که از یک قصیده اوست عصر و زمان شاعر معلوم میگردد :
- سال تاریخش هزارو یکصد و هشتاد و هشت نظم شد این قصه در ماه رجب ای هوشیار
 نسخه بی ازین کتاب بنام دیوان آتشی در کتابخانه آستان قدس بشماره ۸۱۷۷ موجودست و گویا یکبار هم بطبع سنگی رسیده است رک: حماسه سرایی در ایران .
- ۲۴- فتوحات شام که برضد شاهنامه و درالزام و شکست حکیم ابوالقاسم فردوسی سروده شده است ، از میرزا محمدبخش آشوب شاهجهان آبادی سنی خنفی متوفی در ۱۱۹۹ هجری ، و بشرحی که در تذکره خلاصه الافکار تألیف ابوطالب خان تبریزی اصفهانی مسطوراست . وی پس از اتمام این کتاب رسوای خاص و عام شد و دیری نپایید ، و ظرفای لکهنو کتاب او را خالد نامه نامیدند .
- ۲۵- شمس الضحی در کرامات ائمه هدی
- ۲۶- در مکنون در ولادت حضرت صاحب الامر .
- دو منظومه اخیر تصنیف میر شمس الدین فقیر عباسی دهلوی متوفی ۱۱۸۳ هجری است . و اینکه هرمان اته (ص ۶۱) تاریخ سرودن در مکنون را ۱۲۲۰ یعنی سی و هفت سال پس از مرگ فقیر نوشته است خطاست
- ۲۷- شعشه ذوالفقار مشتمل بر غزوات حیدر کرار ، سروده محمد شفیع بن بهاء الدین

محمد حسینی عاملی شیخ الاسلام قزوین در زمان کریم خان زند (۱۱۶۳-۱۱۹۳ هـ) که در کتاب محافل المومنین (نسخه شماره ۶۵۸۷ کتابخانه آستان قدس) از آن یاد کرده، و هموراست زلال العیون که شرحیست بفرسی برعیون اخبار الرضا و نسخه‌ی از آن بشماره ۲۹۹۰ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

۲۸- انبیا نامه که بضبط اته (ص ۶۱) تاریخ پیغمبران پیش از اسلام است از ابواسحق ابراهیم ابن عبدالله الباله حسنی شبستری عیانی که معلوم نیست در چه زمانی میزیسته و نسخه کتابش در کجاست.

۲۹- شهنشاه نامه در شرح معجزات و آثار حضرت سید المرسلین و محاربات امیر المومنین سروده میرزا جعفر صافی اصفهانی در گذشته بسال ۱۲۱۹ هجری که منتخباتی از آن در مجمع الفصحا (ج ۲ ص ۳۱۷-۳۲۲) مسطور است.

۳۰- خداوند نامه در شرح احوال پیغمبر اسلام و علی بن ابیطالب ع سروده ملک الشعرا فتحعلیخان صبای کاشی متوفی ۱۲۳۸ هجری که بدستور فتحعلیشاه در مدت شش سال سروده و شامل دوازده هزار بیت است. نسخه‌ی از آن در کتابخانه آستان قدس بشماره ۴۲۲۵ موجود است و در کتابخانه‌های دیگر هم هست.

۳۱- مختار نامه در شرح قیام مختار اثر طبع عبدالرزاق بیک مفتون دنبلی آذربایجانی متوفی ۱۲۴۳ هجری، و بضبط مرحوم تربیت در کتاب دانشمندان آذربایجان (ص ۳۵۵) نام این منظومه همایون نامه است.

۳۲- حمله حیدری در شرح زندگانی و غزوات رسول اکرم و واقعات و جنگ‌های مولای متقیان از ملا بمانعلی راجی کرمانی معاصر فتحعلیشاه قاجار که بنام ابراهیم خان ظهیر الدوله حاکم کرمان سروده شده و شامل سی هزار بیت است.

حمله راجی یکبار در بمبئی بسال ۱۲۶۴ و یکبار در تهران بسال ۱۲۷۰ بطبع سنگی رسیده است.

۳۳- مجلس افروز در احوال پیغمبر اسلام سروده ملا فضلعلی نصرآبادی کاشانی شاعر زمان فتحعلیشاه قاجار.

نسخه‌ی از این کتاب شامل پنجهزار و پانصد بیت در کتابخانه آستان قدس بشماره ۷۱۲۶ مورخ دوم رمضان ۱۲۴۰ موجود است.

۳۴- هفتخوان حیدری در شرح محاربات حیدر کرار ع از عیانی شاعر نیمه اول قرن سیزدهم هجری که ذکر وی با منتخبات مفصلی از کتابش در تذکره سمر نایی (ص ۹۴-۱۳۰)

نسخه شماره ۸۹۸ کتابخانه مجلس شورای ملی آمده است .

۳۵- غزو نامه یا جنگنامه در شرح غزوات نبی و وصی شامل بیست هزار بیت از میرزا عبد

الوهاب قطره چهار محالی شاعر نیمه دوم قرن سیزدهم .

۳۶- فتحنامه مختار در شرح قیام مختار ثقفی شامل ده هزار بیت از قطره چهار محالی

بضبط سفینه محمود و انجمن خاقان و مجمع الفصحاء (۱۲۲۲))

۳۷- خرم بهشت در شرح جنگهای امیر مومنان سروده رضا قلیخان هدایت و منتخباتی

از آن در مجمع الفصحاء (۱۲۶۴-۱۲۷۵) مندرج است .

۳۸- باغ فردوس در مقتل امام حسین ع از ملا احمد الهامی کرمانشاهی شاعر نیمه دوم

قرن سیزدهم مذکور در تذکره حدیقه الشعرا تألیف میرزا احمد دیوان بیگی شیرازی .

۳۹- روضه الاسرار ببحر مثنوی مولانادر شرح واقعه کربلا از میرزا محمدعلی سروش

اصفهان در گذشته سال ۱۲۸۵ هجری شامل ۱۵۵۹ بیت .

۴۰- اردیبهشت در شرح احوال رسول اکرم ص از سروش اصفهانی که از روی نیمه

اول از جلد دوم حیات القلوب مجلسی بنظم آورده و شامل ۹۲۱۹ بیت است .

دو منظومه اخیر در جلد دوم دیوان سروش باهتمام آقای دکتر محمد جعفر محبوب

چاپ شده است .

۴۱- داستان علی اکبر وقاسم در شرح احوال علی بن الحسین و قاسم بن حسن سروده

محمد طاهر بن ابی طالب که سال ۱۲۹۸ هجری از نظم آن فراغت یافته است . و چنانکه آقای

دکتر صفا نوشته اند نسخه‌ی از این کتاب در صفحه ۲۳۲ ضمیمه فهرست ریو معرفی شده است

۴۲- افتخار نامه حیدری در بیان جنگهای امیر مومنان در دو جلد ، جلد اول در ذکر

جنگهای زمان حیات پیغمبر اکرم ، و جلد دوم در شرح جنگهای بعد از رحلت پیغمبر ، سروده

میرزا مصطفی ملقب به افتخار العلماء در سال ۱۳۰۴ هجری قمری شامل هجده هزار بیت ، و

این کتاب دو بار بطبع رسیده است ، بار اول سال ۱۳۱۰ ه ق ، و بار دوم که تاریخ آن معلوم

معلوم نیست از طرف کتابفروشی محمد حسن علمی بنام حمله حیدری نشر یافته است .

۴۳- حمله حیدری سروده گل احمد چاپ سنگی لاهور در سال ۱۳۳۴ قمری ، بضبط

فهرست مشار .

۴۴- گیتی نمای در تاریخ زندگانی پیغمبر اسلام .

۴۵- حمله حیدری شرح غزوات حیدری است در حیات پیغمبر .

۴۶- یعسوب نامه شرح زندگانی حضرت امیر است از مرگ عثمان تا آغاز جنگ صفین

۴۷- سراج‌الصدور شرح زندگانی حضرت امیرست از آغاز صفین تا شهادت امام در يك جلد ، و جلد دوم از آغاز خلافت امام حسن است تا غیبت امام دوازدهم ، .
ناظم چهار منظومه اخیر محمد حسن فقیر قهد ریجانی است که این مثنویات را بدنبال هم سروده ، و سراج‌الصدور که آخرین آنهاست در حدود چهل هزار بیت است . و بسال ۱۳۲۰ قمری پایان یافته است .

نسخه‌یی از سراج‌الصدور بخط محمد کاظم پسر ناظم در کتابخانه خصوصی استاد دانشمند آقای سید محمد محیط طباطبائی موجود است و بدین بیت آغاز میشود :
چو میخواست نقشی بر آرد قلم بنام خدا کرد اول رقم
قسمت اعظم جلد ثانی این نسخه شامل حوادث مربوط به حسین بن علی ع است که مجموع ابیات آن بیش از نصف همه کتاب میشود .

۴۸- جام گیتی نما سرگذشت و سیرت نامه پیامبرست از واقفا و نسخه آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران شماره ۳۶۴۶ موجود است و در جلد دوازدهم فهرست مرکزی (ص ۲۶۴۹-۲۶۵۰) معرفی شده است .

آغاز :

نخستین چو گردید جاری قلم بنام جهان آفرین زد رقم
انجام :

هزاران درود و هزار آفرین ابر طیبین و ابر طاهرین
۴۹- یعسوب نامه از همان شاعر و ظاهر ادنباله جام گیتی نما و در احوال حضرت امیرست و در فهرست توضیح کافی داده نشده .

از آنجاست :

از ان بحر ، درهای صدق و یقین بر آورده در مدح یعسوب دین
مسابه یعسوب نامه شده کزان خامه مشکین شامه شده

۵۰- صحیفه قاصریه در مقتل حسین بن علی ع مشتمل بر پنج مقصد در چهار هزار بیت سروده قاصر کرمانی شاعر نیمه اول قرن چهاردهم .

نسخه‌یی ازین کتاب شماره ۲۹۰۲ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است .
آغاز :

بنام خداوند پست و بلند منزله زهرنقص و از چون و چند
انجام :

نمایی برین خلق خود کی بسند که بینند از کوری خود گرد